

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ ДЕМОКРАТИЧНОГО ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ

Політика завжди є сукупністю дій і взаємодій широкого кола суб'єктів. Окрім формалізованих, є ще й групові (неформальні спільноти), й індивідуальні (на рівні особистості) носії цінностей і смислів, які впливають на формування певного типу політичного режиму в країні, оскільки функціонування політичних структур, будь-яких суспільних інститутів залежить передусім від міжособистісної та міжгрупової взаємодії. Зрештою, політика робиться людьми й для людей. Саме вони створюють і забезпечують діяльність тих чи інших інститутів, продукують цінності та норми, символи, значення й ідеали. А розвиток суспільства, становлення демократичного політичного режиму – це передусім процес і результат діяльності людей. Спроби ж ототожнення інституційного розвитку зі суспільним, абсолютизація інституційної складової колективної та індивідуальної поведінки виявляються малопродуктивними, оскільки такий підхід нівелює значення неполітичних та позараціональних детермінант.

Разом з тим, успіх сучасних суспільно-політичних перетворень, розвиток демократичного політичного режиму значною мірою залежать від особливостей визначального і ключового аспекту реалізації сучасного вектора розвитку суспільства – політико-культурного. Саме його параметрами визначається сутність і спрямованість реформ як загальнонаціонального, соціокультурного та соціально-політичного процесу суспільної консолідації, цілеспрямованої та скоординованої діяльності зі створення нових смислів та цінностей, нової їх системи. Як справедливо зауважує Г. Зеленько, основна увага вітчизняних науковців «тривалий час приділялася політико-владним інститутам, тоді як соціокультурна складова, в якій формуються передумови того чи іншого політичного режиму, залишалася поза увагою дослідників»¹.

---

¹ Зеленько Г. Довіра до суспільно-політичних інститутів в Україні і наслідки її дефіциту для країни. *Studia Politologica Ucraino-Polona*. 2018. Вип. 8. С. 109.

Динамічні й, на превеликий жаль, трагічні події останніх років в Україні зумовили кардинальні суспільно-політичні перетворення й довели, що спрямованість практичної діяльності на досягнення передусім у фінансово-економічній сфері неможливі без урахування соціально-психологічних факторів, національних ментальних і культурно-історичних особливостей, мотиваційно-сміслових аспектів суспільного розвитку.

Проте соціально-психологічні чинники суспільного розвитку є ключовими не лише коли йдеться про загальнонаціональну консолідацію, але й про втілення соціально-економічних реформ. Як переконливо довели результати досліджень лауреата Нобелівської премії з економіки, американського психолога Д. Канемана, психологічні установки, прогнози та очікування, а також довіра населення до економічних інститутів та органів влади впливають на стан економіки не меншою мірою, ніж її «об'єктивні» детермінанти. Це твердження ґрунтується на усвідомленні того, що всі суспільні процеси і явища зумовлюються людським фактором, а його основою є індивід, соціальна спільнота, маси ².

У науковій традиції політична культура розглядається передусім як складова загальної культури і як соціально- і політико-психологічний феномен. Безперечно, політична культура є частиною загальної культури як складної системи буття, історично набутого досвіду на основі певної системи цінностей і норм усередині соціуму для його збереження та гармонізації співжиття. Знання та уявлення про політику, ціннісні установки та емоційне ставлення до неї, які мотивують політичну поведінку громадян, є сутністю феномену політичної культури.

Поняття політичної культури останнім часом стало широко вживаним не лише в політичній чи соціально-психологічній науці. Його використовують професійні політики, публіцисти, громадські активісти й люди, на перший погляд, від політики далекі. Поняття політичної культури стало своєрідною інтегральною характеристикою політичної свідомості, підставою оцінки

---

² Зміна цивілізаційної парадигми розвитку України: теоретико-методологічний аналіз. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. С. 157–158.

політичної діяльності й спонукання до політичної участі, загалом – політичної поведінки окремих людей, соціальних груп, суспільства в цілому.

Політична участь громадян, залучення соціальних груп у політику зумовлюються їх прагненням до реалізації своїх соціально значущих інтересів. Політична дія чи бездіяльність, той чи той рівень політичної свідомості та активності є своєрідною проекцією політичної культури. Ця культура опосередкована певними значеннями, смислами й мотивами, оцінювальними судженнями про владу, політичні інститути, еліту, лідерів тощо. Осердям політичної культури є мотиваційно-сміслова, нормативно-ціннісна система, якої дотримується більшість громадян і яка існує у вигляді поширених і загальноприйнятих поведінкових моделей, фундаментальних політичних цінностей та ідеалів.

Зрештою, будь-яка сфера життєдіяльності людини, в межах соціуму, безпосередньо або ж опосередковано пов'язана з політикою як процесом і результатом всезагальної організації основ функціонування суспільства і регулювання сфери життєдіяльності людей. Насправді перефразований В. Черчиллем вислів Перикла: «Навіть тоді, коли ми не цікавимося політикою, політика цікавиться нами» – лаконічне, але досить влучне визначення міри залученості громадян до політичних процесів та їх перебігу. Байдушність людини до політичного життя, відсутність належної політичної освіти уможливають маніпулювання свідомістю, а відтак – політичною поведінкою. Саме тому політичні знання та культура політичної поведінки є запорукою захисту людської гідності, свободи і прав. А рівень політичної культури має визначальний вплив на характер політичного режиму, структурування політичної системи, визначення векторів суспільного розвитку і шляхів цивілізаційного поступу, на процес державотворення та укорінення у практику принципів демократії.

Характерною рисою нинішніх політичних процесів є динамічність, мінливість, посиленням одних і послабленням інших, виникненням нових – часто непередбачуваних – чинників цього розвитку. Тому, аналізуючи особливості політичного режиму в

Україні, варто виокремити низку взаємопов'язаних факторів, що визначають його характер.

По-перше – це еволюція політичної влади шляхом конверсії влади радянської та пострадянської номенклатури у кланово-корпоративну, а згодом – в олігархічну. Посиленню цих процесів сприяли й ваучерна приватизація (результатом якої стало формування фінансово-промислових груп (ФПГ), а згодом і олігархії), й інтенсивна концентрація влади, розкрадання державного і колективного майна, посилення ролі тіньової економіки у розгортанні політичних процесів на тлі зниження життєвого рівня населення, й зростання безробіття, й соціальна апатія, й відсутність механізмів суспільного контролю. У країні поступово склалася самодостатня, зі значними ресурсами олігархічна за своєю суттю, відчужена від більшості суспільства система влади.

По-друге – втрата владою будь-яких «стримувальних» (зокрема й морально-етичних) норм та деструктивний вплив на їх зміст засобами масової інформації, слабкість, нерідко – корумпованість владних структур, правоохоронної й судової систем уможливили монополізацію окремих секторів економіки, заволодіння суспільними ресурсами: економічними, фінансовими, інформаційними, політичними. Ціннісні деформації на тлі відчуття безконтрольності й безкарності посилили криміналізацію, корумпованість владних структур, протекціонізм, безвідповідальність. Укоріненіми стали принципи, за якими відбувається рекрутування еліти: особиста відданість, земляцтво, досвід попередньої спільної роботи, клановість і протекціонізм³. Прірва між владою і суспільством поглиблюється через закритість і утаємниченість політичного життя.

Третім фактором є слабкість громадянського суспільства і його інститутів. Відсутність чітких стратегічних пріоритетів суспільного розвитку, зневіра людей, викликана політичною й

---

³ Шульга М. О. Особливості процесу зміни правлячих еліт у період системної трансформації суспільства. Українське суспільство на порозі третього тисячоліття : кол. монографія /за ред. М. О. Шульги. Київ : Ін-т соціології НАН України, 1999. С. 322–356.

управлінською практикою, «локалізувала» їх активність на рівні підприємств і організацій, боротьби за виплату заробітних плат і збереження робочих місць. Осторонь протидії олігархічним впливам залишалися профспілки, незначною виявилася політична вага партій, громадських організацій та інших недержавних організацій. Натомість – зростав вплив на владу і суспільство ФПГ, регіональних кланів, які діють залаштунково, використовуючи особисті зв'язки з чиновниками всіх рівнів. Під контроль ФПГ потрапила більшість засобів масової інформації, а громадська думка не сприймалася владою як реальність.

Репродукування, незмінність політичних і управлінських практик лежить в основі латентного конфлікту еліти і суспільства. За відсутності дієвого громадського контролю за діяльністю влади, практичного відчуження громадян від процесу визначення напрямів суспільного розвитку та прийняття рішень на тлі особливостей «внутрішньовидової» боротьби опозиції з владою (й навпаки) в суспільстві формується перманентний запит на зміну еліт. Саме в цьому контексті варто розглядати причини й аналізувати наслідки революційних подій 2004 та 2013–2014 рр., а також – результати електорального циклу 2019 р.

Характер політичного процесу й розвиток подій останніх років багато в чому визначався нереалізованістю мети, прагнень і сподівань Євромайдану – Революції гідності. Напередодні п'ятої річниці Майдану Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва провів опитування експертів, присвячене оцінці тих подій, їх наслідків та уроків⁴. Найпоширенішим серед опитаних експертів розумінням подій Майдану є те, що ці події були скоріше рухом «проти», а не «за». Тобто рухом, спрямованим проти чинної влади, яка прагнула встановити авторитарний режим, діяла у власних інтересах й часто – у протизаконний спосіб. Політичні еліти скомпрометували себе. Усвідомлення власної вигоди від перехідного становища економіки призвело до того, що саме політичні еліти стали основним гальмом суспільних реформ.

---

⁴ П'ята річниця Майдану – експертне опитування. URL: <https://dif.org.ua/article/pyata-richnitsya-maydanu-ekspertne-opituvannya>

Разом з тим, і після революційних подій не відбулося оновлення принципів діяльності влади, якісної зміни еліт. Україна залишалася під впливом олігархату, не розпочато системної боротьби з корупцією, малоефективними виявилися спроби реформування правоохоронних органів та системи судочинства, погіршилося економічне становище громадян. Без покарання за посадові злочини та злочини проти Майдану залишаються можно-владці – представники злочинного режиму. Люди розчарувалися у політиках, у їх спроможності до втілення якісних позитивних змін.

Ціннісні основи політичної культури українського суспільства. Рівень політичної культури суспільства багато в чому визначається системою цінностей, які домінують у ньому. Саме тому одним із найважливіших принципів і водночас інструментів суспільних реформ є прийнятна для переважної більшості громадян консолідуєча ціннісна парадигма. А метою кожного політичного режиму є прагнення сформувати систему цінностей, на яку орієнтуватиметься широкий загал.

У країнах, які торують шлях демократичних перетворень, досить часто виникають, посилюються і поглиблюються дезорієнтаційні процеси, пов'язані передусім зі зміною ціннісної системи, відсутністю чітко визначених векторів суспільного розвитку. Саме на переломних етапах суспільного розвитку ключовими стають проблеми цінностей, ціннісної єдності, подолання ціннісних суперечностей, зрештою – визначення шляхів подальшого розвитку з урахуванням посталих проблем.

Лише суспільство, у якому досягнуто консенсусу щодо основних, базових цінностей, може розглядатися як стабільна система. Її стабільність і сталість розвитку забезпечується ціннісною єдністю, щонайменше – відсутністю гострих суперечностей між особою і групою, групою і суспільством, зрештою – між особою і суспільством загалом. У цьому сенсі, ціннісний консенсус – ефективний, і чи не єдиний, шлях консолідації нації, суспільства, держави. Ціннісна ж суперечливість, невизначеність – дестабілізує систему, дезорієнтує суспільні прагнення, позбавляє основ життєве планування, його спрямованість.

Суспільний розвиток супроводжується виникненням і розвитком відносно самостійної, стійкої системи цінностей. У цьому сенсі, суспільні цінності, з одного боку, визначають і впливають на зміст норм, з іншого – формують своєрідну «матрицю» політичної культури – мотиваційно-сисловою систему координат для особистості, унормовують її діяльність, пропонують суспільно прийнятні форми поведінки.

Усі значущі чинники людського існування: біологічні, соціальні, політичні, культурні тощо – впливають на складний, багатоаспектний процес формування цінностей. Їх індивідуальне поєднання обумовлює особистісний характер цінностей людини. Загальнолюдські цінності – це одночасно й індивідуальні, і особистісні цінності, якщо вони стали частиною внутрішнього світу особистості, набули особистісного смислу. Цінності формуються на основі суспільної практики, індивідуальної діяльності людини в межах певних конкретно-історичних суспільно-політичних відносин, форм комунікації і мають соціальний характер.

Суспільні відносини – це та площина, де здебільшого збігаються цінності особистості та суспільства. Отже, можна говорити про політичні, правові, естетичні, моральні, релігійні цінності, які є відбитком відповідних відносин, що склалися у суспільстві⁵. Засвоюючи соціальний досвід у процесі спілкування й діяльності, індивід диференціює об'єкти за їх значущістю, орієнтується на них. Таким чином формуються ціннісні орієнтації як своєрідний стрижень свідомості. І якщо цінності являють собою об'єктивну сторону реального життя, то ціннісні орієнтації – суб'єктивне їх сприйняття особистістю, усвідомлений ціннісний вибір.

У цьому контексті важливими є положення теорії установки Д. Узнадзе й, зокрема, установки цілей і засобів діяльності в соціальній системі. Основною функцією ціннісних орієнтацій

---

⁵ Шайгородський Ю. Ж. Ціннісні та міфологічні детермінанти політичної поведінки. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін / відп. ред. О. В. Бабкіна. Вип. 26 : збірник наукових праць. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2019. С. 3–10.

дослідник визначав «регулювання поведінки як усвідомленої дії у певних соціальних умовах»⁶.

Усе вищезазначене дає підстави розглядати ціннісні орієнтації як складну інтегративну мотиваційно-смыслову структуру особистості, що характеризує її цілісність і спрямованість та відбивається в ставленні до світу, до суспільно-політичних процесів і явищ, до інших людей, до самої себе. Зароджуючись у повсякденній свідомості, ціннісне ставлення залишається надбанням особистості та виконує свої орієнтаційні функції в формуванні її політичної культури та управлінні поведінкою і є своєрідним суб'єктивним фактором. Однак суб'єктивний фактор об'єктивується, набуває предметного характеру через матеріалізацію ідей, теорій, переконань, мотивів і стимулів, навіть віри й надії. Цей фактор виявляється на особистісному рівні, зокрема, й тоді, коли йдеться про цивілізаційний вибір нашої країни. Наприклад, «коли йдеться про євроінтеграційний курс України, зазначає О. Майборода, то в очах більшості її населення він має своєю метою однаковою мірою як духовні основи, втілені у моральні цінності та правові норми, так і суто матеріальні, які віддзеркалюють високий рівень розвитку продуктивних сил»⁷.

З часу здобуття незалежності та зміни політичного режиму в Україні відбувається переосмислення й переоцінка як громадянами, так і суспільством ключових для політичної культури понять – держава, свобода, особистість, право, патріотизм тощо. Масова свідомість збагатилася новими цінностями: права людини, свобода вибору переконань, недоторканність приватної власності, невтручання держави в особисте життя громадян. Новим змістом почали наповнюватися й так звані традиційні цінності – відповідальність, толерантність, справедливість тощо. Всі ці, багато в чому ілюзорні, уявлення вступали в суперечність з дійсністю, основною

---

⁶ Узнадзе Д. Н. Психология установки. Санкт-Петербург : Питер, 2001. (Серия «Психология-классика»). С. 275.

⁷ Майборода О. Політична стратегія цивілізаційного самовизначення України. Наукові записки ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2018. № 2 (94). С. 26–27.

ознакою якої було стрімке «впровадження» вітчизняного варіанта «ринку», посилення впливу ФПГ, регіональних кланів, всевладність олігархату.

Разом з тим досвід українських революцій кінця ХХ – початку ХХІ ст., усвідомлення власної гідності й сили громадянського суспільства суттєво позначилися на структурі суспільних цінностей, сприяють прагненню свободи, посилюють відчуття патріотизму й потребу власної участі в процесах державотворення.

Результати соціологічних опитувань свідчать, що попри посередню оцінку дотримання прав людини в Україні (за п'ятибальною шкалою респонденти оцінили рівень дотримання культурних прав у 3,2 бала, політичних прав (право обирати владу та бути обраним, створювати політичні партії та громадські об'єднання, свобода мирних зібрань тощо) – у 3,1 бала, основоположних прав (право на життя, особисту свободу, свободу слова тощо) – у 2,9 бала, екологічних, соціально-економічних прав – у 2,5 бала), основними цінностями для більшості громадян України залишаються цінності свободи й справедливості⁸.

Прослідкувати динаміку змін ціннісних орієнтацій дозволяють результати загальнонаціональних опитувань, проведених Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва у 2016⁹, 2018¹⁰ та 2020 рр.¹¹ (див. табл. 1). Ключовими цінностями, на яких базуються права людини як громадянина, українці називають передовсім свободу (84% – як основна цінність), справедливість (73%) та

---

⁸ Українці стали толерантнішими й активніше захищають свої права: результати опитування. URL: <https://zmina.ua/event/ukrayinczi-staly-bilsh-tolerantnyu-j-aktyvnishe-zahyshhayut-svoyi-prava-rezultaty-opytuvannya/?fbclid=IwAR04bTgHo4pgcq9mc8mIYjzdA9ok0tjoiJ0viJeALF13fxaWVvsKvn5K5EE>

⁹ Що українці знають і думають про права людини: загальнонаціональне дослідження / І. Бекешкіна, Т. Печончик, В. Яворський та ін.; за заг. ред. Т. Печончик. Київ, 2017. 308 с.

¹⁰ Що українці знають і думають про права людини: оцінка змін (2016–2018). Резюме дослідження / С. Колишко, М. Паращевін, В. Яворський; за заг. ред. Т. Печончик. Київ, 2018. 96 с.

¹¹ Права людини в Україні: результати соціологічного дослідження. URL: <https://zmina.ua/content/uploads/sites/2/2020/12/dani-opytuvannya-dlya-zhurnalistiv-final-konvertirovan.pdf>

безпеку (64%). До п'ятірки найважливіших цінностей також входять гідність (60%) та відповідальність – 57%. Далі йдуть рівність – майже 57% та вільний розвиток особистості – 53%. Рідше основними цінностями називають законслухняність – 48%, порядок – 48% та матеріальну забезпеченість – 47%. Найменш важливими для респондентів виявилися цінності моралі – 43%, патріотизму – 38% та толерантності – 31%.

Таблиця 1

**Оцінка цінностей як найважливіших для прав людини, %
(% вибору варіанта відповіді «Основна цінність») ***

Цінності	2016	2018	2020
Свобода	83,3	86,0	83,9
Справедливість	70,1	69,7	72,5
Безпека	71,9	66,5	63,5
Гідність	64,4	62,5	60,4
Відповідальність	49,3	52,3	56,8
Рівність	56,7	58,0	56,5
Вільний розвиток особистості	55,4	52,0	53,2
Законслухняність	47,5	41,3	48,1
Порядок	43,9	46,0	48,0
Матеріальна забезпеченість	44,7	40,9	46,5

* Складено автором за ⁸.

Водночас висловлену загальну високу оцінку цінності свободи результати соціологічних досліджень поставили під сумнів. Адже коли респондентам було запропоновано обирати, що є пріоритетним – достаток чи свобода, – то думки населення розділилися майже рівним чином. Близько третини опитаних висловили готовність поступитися частиною своїх прав та свобод заради добробуту, ще близько третина готові терпіти матеріальні труднощі, але не поступатися своїми правами, і ще близько третини не змогли визначитися з цього приводу.

Зовнішня воєнна загроза з боку Російської Федерації, внутрішньополітичні протистояння, стрімкі світоглядні зміни, що відбуваються у масовій свідомості, визначають нову соціально-політичну реальність. За цих умов цінності наповнюються новим змістом, відбуваються кардинальні зрушення у системі ціннісних орієнтацій.

У їх структурі «безпека» залишається домінантною потребою, але особистісні потреби й інтереси поступаються потребам колективної безпеки, усвідомленню держави, її єдності й стійкості як першорядних цінностей. Саме вони виходять на перший план і визначають підлеглисть цінностей особистісного характеру. Зазначену динаміку змін підтверджують і результати низки соціологічних опитувань. У табл. 2. наведені дані моніторингових досліджень, що проводилися Інститутом соціології НАН України протягом 2013–2019 рр.

Аналіз результатів відповідей на запитання «Як Ви вважаєте, чого люди бояться зараз найбільше?» засвідчив суттєві зміни, що відбулися у переліку фобій громадян України напередодні подій 2013–2014 рр., після них (опитування проводилося у липні–серпні 2014 р.), а також динаміку змін протягом останніх років. Зазначимо, що небезпека нападу на країну зовнішнього ворога у 2014 р. об'єднала близько 60% опитаних (у 2019 р. цей показник знизився до 41,1%), 45,9% непокоїла загроза розпаду України як держави (показник 2019 р. – 28,8%), 34% побоювалися виникнення міжнародних конфліктів (у 2019 р. таку небезпеку відзначили 20,3% опитаних). Кожен третій опитаний (32,8%) побоювався масових вуличних заворушень (кількість тих, хто вказав на можливість такої небезпеки у 2019 р., скоротилася до 20,6%).

Водночас, порівняно з «дореволюційним» 2013 р., у 2014 р. значно меншими були страхи перед зростанням цін (з 80% до 63%), невиплатою заробітних плат (із 75% до 60%), загрози безробіття (з 78% до 60,8%), зростанням злочинності. На тлі прямої військової загрози, щоденних повідомлень про загиблих під час бойових дій удвічі зменшився страх перед зараженням небезпечними для життя інфекціями, такими як туберкульоз і СНІД (табл. 2).

Таблиця 2

Як Ви вважаєте, чого люди бояться зараз найбільше? *

Варіанти відповідей **	2013 %	2014 %	2015 %	2016 %	2017 %	2018 %	2019 %	Різниця %
Зростання цін	80	63,0	75,4	81,0	77,1	74,3	69,3	+ 6,3
Зараження загрозливими для життя інфекціями (туберкульоз, СНІД тощо)	37	17,4	19,6	23,7	23,2	23,2	23,1	+ 5,7
Повернення до старих порядків часів застою	8	12,0	13,1	10,9	11,1	11,3	16,1	+ 4,1
По-справжньому нічого не бояться	5	1,8	0,9	1,3	3,2	3,4	3,7	+ 1,9
Міжрелігійних конфліктів	9	12,3	7,8	11,2	8,2	14,7	13,7	+ 1,4
Холоду в квартирі	18	23,7	25,6	29,4	25,0	31,3	24,0	+ 0,3
Наслідків катастрофи на ЧАЕС	19	9,2	12,2	11,9	10,6	12,2	9,0	- 0,2
Зростання злочинності	49	42,5	41,3	51,3	42,8	43,4	41,4	- 1,1
Напливу біженців і переселенців	7	13,9	15,1	20,4	13,2	12,3	10,9	- 3,0
Інше	2	5,1	3,7	3,6	1,9	0,5	1,0	- 4,1
Встановлення диктатури в країні	18	16,8	17,4	20,3	17,7	19,1	12,5	- 4,3
Масових вуличних безпорядків	19	32,8	26,2	28,1	21,8	21,4	26,0	- 6,8
Невиплати зарплат, пенсій тощо	75	60,8	68,5	61,0	62,7	57,0	53,2	- 7,6
Безробіття	78	60,2	70,3	72,6	60,6	57,8	52,6	- 7,6
Голоду	30	33,4	39,0	38,8	32,6	27,3	23,6	- 9,8
Зупинки підприємств	36	36,0	38,7	37,8	33,5	27,4	26,0	- 10,0
Міжнародних конфліктів	14	35,0	20,1	24,9	17,4	20,1	20,3	- 14,7

Продовження таблиці 2

Розпаду України як держави	14	45,9	29,3	32,5	27,9	25,6	28,8	– 17,1
Нападу зовнішнього ворога на Україну	10	59,6	51,8	42,7	38,3	36,9	41,1	– 18,5

* Складено автором за ^{12; 13; 14}.

** Здійснено ранжування за показниками посилення/послаблення фактору.

Тобто, як свідчать результати опитування, протягом досить нетривалого часу (2013–2016 рр.) під впливом соціально-політичних процесів змінилися характер і природа фобій. Переважно індивідуальний і біологічний їх характер (за, можливо, дещо спрощеною класифікацією Ю. Щербатих ¹⁵) змінився на (переважно) колективний і соціальний (суспільний).

Страх, як внутрішній стан, що зумовлений загрозою реального або передбачуваного лиха, є природною базовою і водночас – мобілізаційною емоцією. Прагнення уникнення загроз відповідним чином мотивує поведінку і, в соціальному сенсі, є консолідуючим началом. Цей феномен був показаний С. Гантінгтоном ¹⁶ і неодноразово протягом останнього часу знаходив своє подієве втілення, зокрема, у трагедії 11 вересня 2001 р., коли криза національної ідентичності була подолана трагічними обставинами (теракти), які «повернули» США її ідентичність.

¹² Українці все менше бояться безработици. Зеркало недели. URL: http://zn.ua/UKRAINE/ukraincy-vse-menshe-boyatsya-bezraboticy-i-bezdenezhya-i-vse-bolshe-raspada-strany-155595_.html

¹³ До 26-ї річниці Незалежності України: тенденції змін громадської думки. Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. URL: <http://dif.org.ua/article/do-26-richnitsi-nezalezhnosti-ukraini-tendentsii-zmin-gromadskoi-dumki>

¹⁴ Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Вип. 6 (20). Київ : Інститут соціології НАН України, 2019. С. 483.

¹⁵ Щербатих Ю. В. Психологія страху. Москва : Ексмо, 2005. 512 с.

¹⁶ Хантінгтон С. Столкновение цивилизаций. Москва : ООО «Издательство АСТ», 2003. 603 с.

Разом з тим, як засвідчили наведені результати соціологічних опитувань, особливістю впливу зовнішньої загрози на рівень національної єдності є й мінливість спрямованості дії цього фактору. Допоки країні загрожує небезпека, національна ідентичність – вагомий і чітко зорієнтований фактор суспільної консолідації. Подолання зовнішньої загрози (її гострої фази), усвідомлення значущості суспільно-громадських організацій і рухів у досягненні перемоги, з одного боку, неминуче посилить національну консолідованість, з іншого – спрямує її на подолання загроз внутрішніх.

Зміни в ціннісних пріоритетах неодмінно актуалізують проблеми, що у часи складних випробувань «відійшли» на другий план – зростання цін, невплата заробітних плат, безробіття, соціальне забезпечення, охорона здоров'я, що й засвідчили наведені результати опитувань.

Перебіг сучасних суспільно-політичних процесів, їх вплив на великі групи населення, на їх соціально-психологічний стан стають своєрідними модераторами мотиваційно-сміслових компонентів політичної культури, деформують структуру ціннісних орієнтацій, призводять до виникнення стресів, соціальних і психологічних криз. Незбалансованість моральних, політичних, економічних, культурних цінностей, ціннісних і поведінкових орієнтацій призводить до того, що серед українців такі цінності, як освіченість, професіоналізм, чесність, порядність втрачають свою нормативність. Уявлення про добро і зло, про справедливість і несправедливість, моральність і аморальність набувають фрагментарності й «використовуються» задля досягнення власних або групових інтересів. Для визначення такого розбалансованого стану соціальної системи Е. Дюркгейм увів, а Р. Мертон¹⁷ та Е. Фромм розвинули поняття аномії*.

Аномія – стан суспільства, що характеризується розпадом системи суспільних цінностей, відсутністю чітких правил і норм

---

¹⁷ Мертон Р. Социальная структура и аномия. Социология преступности (Современные буржуазные теории). Москва : Прогресс, 1966. С. 299–313.

* Аномія – від давньогрец. – *ἀ νόμος* – заперечення закону; франц. – *anomie* – беззаконня, відсутність норм.

поведінки, коли стара ієрархія цінностей руйнується, а нова ще не склалася. Цей стан породжує моральну нестійкість особистості, дезорганізує суспільні структури, порушує суспільну рівновагу. За такого стану суспільства значна частина його громадян, знаючи про існування обов'язкових суспільних норм, ставляться до них негативно або байдуже¹⁸.

Сучасні дослідники все частіше зверталися до вивчення впливу на великі групи населення мікросоціальних стресових ситуацій, соціально-політичних проблем. Саме з трансформаційними процесами, станом суспільства пов'язується поришеність і посилення депресивних станів людей, суттєве зростання психічних розладів, що спостерігаються протягом останніх десятиліть у постсоціалістичних країнах¹⁹.

Аномія виявляється передусім у падінні моралі, у втраті «еталонності» ціннісної системи старшого покоління, у неповазі до закону, у правопорушеннях і жорстокості. Очевидно, застосування теорії аномії для аналізу сучасної ситуації в Україні є перспективним з огляду на те, що українське суспільство все ще перебуває у стані своєрідного ціннісного «вакууму», пошуку системи ціннісних орієнтирів.

Аномія може бути також викликана зміною соціального статусу людини або групи. Чим більш радикальним є зниження соціального статусу, тим імовірніший спалах деструктивних устремлінь. Нинішня практика реформування цілих галузей життєдіяльності (сфери охорони здоров'я, освіти, науки тощо) та негативні результати такого «реформування» слугують підтвердженням цієї тези.

Джерелом аномії та деструктивної поведінки часто стає так звана «відносна депривація» (розрив між соціальними очікуваннями і можливостями), коли реальне поліпшення соціального статусу відбувається повільніше, ніж зростають очікування. Вона породжує фрустрацію, яка може призвести до руйнівних дій.

---

¹⁸ Дюркгейм Э. Самоубийство: Социологический этюд / пер. с фр. с сокр. под ред. В. А. Базарова. Москва : Мысль, 1994. 399 с.

¹⁹ Александровский Ю. Социальные катаклизмы и психическое здоровье. Наука и жизнь. 2008. № 1. С. 42–43.

Посилення правового нігілізму в українському суспільстві значною мірою зумовлене соціальною й економічною нерівністю, недотриманням законодавства практично усіма його суб'єктами й відсутністю невідворотності відповідальності за правопорушення. Нерівність – економічна, соціальна, політична, етнокультурна – є одним з основних факторів, що породжують і посилюють деструктивну поведінку. Йдеться про нерівність за доходами, що спричиняє нерівність доступу до ресурсів і соціальних благ. Відсутність ефективної системи «соціальних ліфтів» посилює зневіру в справедливість, породжує соціальну напругу, посилює суспільну поляризацію й деструктивні настрої.

Як справедливо зазначає Е. Лібанова, «сучасне українське суспільство є не просто глибоко розшарованим, а навіть поляризованим»²⁰. Серед негативних факторів впливу на суспільне самопочуття є й «переконаність більшості в тому, що основним джерелом успіху в Україні є здатність оминати закони». Все це спричиняє тотальну недовіру до влади й правовий нігілізм. Зрештою, зазначає науковиця, саме наявність необґрунтованої та несправедливої в очах більшості нерівності стане основною перешкодою на шляху становлення демократичного суспільства і реальної інтеграції в європейську спільноту.

«Здатність оминати закони» також стала однією із характерних ознак сучасної української дійсності. Йдеться не лише про корумпованість, котра проникла практично у всі сфери життєдіяльності, а й про те, що законодавці часто ухвалюють закони, які порушують Конституцію, зокрема звужують або нівелюють соціальні виплати, погіршують умови життя громадян; українська практика свідчить про «здатність оминати закони» й правоохоронними органами, й українськими суддями.

Характерною ознакою сьогодення стає розбалансованість системи цінностей, деформація ціннісних орієнтацій особистості, моральний занепад і зниження рівня загальної культури суспільства, комерціалізація людських стосунків. З цією тезою можна

---

²⁰ Лібанова Е. М. Нерівність в українському суспільстві: витоки та сучасність. Економіка України. 2014. № 3 (628). С. 18.

погоджуватися чи заперечувати її, але не враховувати особливостей процесів, що відбуваються, залишити поза дослідницькою увагою їх вплив (взаємовплив) на формування політичної культури, суспільних цінностей і ціннісних орієнтацій не можливо.

Як свідчить аналіз наукових джерел, домінуючих тенденцій у тлумаченні результатів соціологічних досліджень та статистичних даних, досі недооціненою, але актуальною залишається проблема виявлення та врахування в практичній діяльності не завжди очевидних, «прихованих» чинників, які опосередковано, через формування відповідних ціннісних уявлень впливають на процес становлення демократичного політичного режиму, рівень політичної культури, визначення напрямів суспільного розвитку та на його динаміку. Цей методологічно важливий момент не завжди враховується під час аналізу стану політичної культури та специфіки соціальних змін, що відбуваються в Україні.

Разом з тим, суспільний розвиток супроводжується виникненням відносно нової, відносно самостійної і відносно стійкої системи цінностей. У цьому сенсі суспільні цінності, з одного боку, формують уявлення про «належне», наповнюють його «елементи» певними ознаками, визначають ціннісні пріоритети й опосередковано впливають на зміст норм і правил, з другого – формують своєрідну політико-культурну, мотиваційно-смыслову систему координат для суспільства, для особистості, унормовують діяльність, пропонують прийнятні форми поведінки.

Когнітивний фактор трансформації політичної культури.

Політична культура, як сукупність цінностей, орієнтацій, настанов і ставлень, забезпечується знаннями та уявленнями про політику, політичну систему, політичні процеси та явища. Й це зрозуміло – адже лише наявність знань про політику та спроможність до їх аналізу та узагальнення уможлиблює оціночне й емоційне ставлення до неї, формує політичні цінності й мотивує політичну поведінку. Когнітивна цілісність динамічної системи, якою є політична культура, визначається здатністю до перетворення інформації, фактів, емоцій на упорядковане знання про навколишній світ, про політику, формує ставлення до неї й слугує основою розвитку політичної свідомості. Тобто, рівень політичної культури

забезпечується сукупністю процесів, процедур і методів набуття знань про явища і закономірності об'єктивної дійсності – мислення як процесу її відображення у свідомості людини. Помічаючи зв'язки між явищами, встановлюючи загальний характер цих зв'язків, людина діяльнісно освоює світ, організовує свою взаємодію з ним.

Найважливішою особливістю мислення як діяльності є його суспільна обумовленість – формування за певних соціальних умов. Зміна умов, або ж – прагнення цих змін передбачає передусім зміну політичного мислення. Так, концепція «нового політичного мислення» була закладена в основу кардинальних змін епохи перебудови в СРСР. Концепція²¹ містила нові принципи деідеологізації зовнішньої політики та відмови від класової боротьби, обґрунтовувала курс на припинення холодної війни із Заходом, розрядку, відмову від гонки озброєнь, суттєво вплинула на перебіг зовнішньо- і внутрішньополітичних подій того часу і, зрештою, привела до зміни політичного режиму.

За умов соціалістичного суспільства радянського гатунку необхідною була особлива форма «кентаврійської свідомості» (за влучним визначенням М. Мамардашвілі), «подвійної моралі», де норми поведінки громадян визначалися не їх конституційними правами, а певними негласними, але обов'язковими для виконання усіма правилами та ритуалами, що набували статусу поведінкових норм.

Національну психологію й картину світу населення тих чи тих держав, регіонів визначає значна кількість аспектів буття – географічне й геополітичне положення, рівень економічного й наукового розвитку, демографічні й інші соціальні показники, але головним є вплив історії й культури. Лише протягом минулого століття на території України вирували дві світові війни, українці пережили Голодомор, кількаразові кардинальні зміни політичних режимів, ідеології, економічної, соціальної політики. Як наслідок – різні соціальні, вікові, етнічні, релігійні й регіональні прошарки населення увібрали в себе суперечливі установки, цінності й

---

²¹ Горбачёв М. С. Перестройка и новое мышление для нашей страны и для всего мира. Москва : Политиздат, 1988. 272 с.

моделі поведінки різних політичних режимів – від монархічного, тоталітарного й авторитарного – до «фасадно-демократичного» з ліберальними ідеями ринкової економіки.

Значна частина населення й донині демонструє синкретичність і фрагментарність мислення, в якому одночасно присутнє прагнення ринкової економіки та виборності влади й бажання «сильної руки» та державного регулювання цін, в якому парламентські й урядові рішення мало пов'язуються із рівнем життя, або сплата податків – із соціальними виплатами та гарантіями тощо.

Серцевиною формування політичного мислення й політичної культури є культурно-освітнє середовище, зокрема й передусім заклади системи класичної освіти. Реалізацію державної політики у цій сфері покликане здійснювати Міністерство освіти і науки України. На законодавчому рівні метою освіти визначено «всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, формування цінностей і необхідних для успішної самореалізації компетентностей, виховання відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству», особистості, готової «до свідомого життєвого вибору та самореалізації, відповідальності, трудової діяльності та громадянської активності»²². Крім того, стаття 5 Закону України «Про освіту» («Державна політика у сфері освіти») містить положення про те, що «держава створює умови для здобуття громадянської освіти, спрямованої на формування компетентностей, пов'язаних з реалізацією особою своїх прав і обов'язків як члена суспільства, усвідомленням цінностей громадянського (вільного демократичного) суспільства, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина».

Основні положення цього закону ґрунтуються на досягненні цієї мети «шляхом формування ключових компетентностей, необхідних кожній сучасній людині для успішної життєдіяльності». Серед цих компетентностей виокремлено «громадянські та

---

²² Закон України «Про освіту». Верховна Рада України. Закон від 05.09.2017 № 2145-VIII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>

соціальні компетентності, пов'язані з ідеями демократії, справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, з усвідомленням рівних прав і можливостей».

Аналіз тексту нового Закону України «Про освіту» свідчить про те, що завдання «з виховання і соціалізації особистості», з формування «громадянських та соціальних компетентностей» покладається виключно на сферу загальної середньої освіти. Завдання з формування таких компетентностей у закладах вищої освіти та освіти дорослих Закон (відповідно до статті 17 і 18) не містить. Тобто, Законом України унормовано положення про те, що протягом навчання у середній школі учні мають здобути достатній обсяг знань про державу, її історію, про суспільство, право і його принципи, ідеї й історію демократії й суспільно-політичні процеси тощо.

Варто зазначити, що нині частина учнів завершує навчання після здобуття базової середньої освіти (набувши протягом 9 років знання про державу і право в обсязі, який ледь перевищує 120 годин), а частина 11-класників, які досягли 18-річного віку, отримують виборчі права (а з уведенням в дію положення нового Закону України «Про освіту» стосовно 12-річного терміну навчання такими правами будуть користуватися учні загальноосвітніх шкіл).

Очевидно, перед освітянами й науковцями, передусім – суспільствознавцями, постають досить складні й масштабні завдання. Адже, як засвідчив аналіз навчальних програм (1–11 класів) і змісту сучасних підручників²³, – вивченню тем, присвячених основам держави і права, суспільству й суспільним відносинам, демократичного розвитку, політичним інститутам і процесам, допоки що, приділяється вкрай мало уваги.

Загалом, протягом 11 років навчання на вивчення цих тем виділяється лише 2% загального обсягу навчальних годин (табл. 3).

---

²³ Шайгородський Ю. Політичне мислення як чинник регулювання політичного життя. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22 / відп. ред. О. В. Бабкіна. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. С. 3–15.

Таблиця 3

**Результати аналізу навчальних програм і змісту підручників
для учнів 1–11 класів загальноосвітніх шкіл***

Клас ЗОШ	Загаль- на кіль- кість навч. годин на рік	Предмет, навчальні розділи, теми суспільно-політичного й правового характеру / Кількість навчальних годин на рік / Обсяг тексту в підручнику (сторінок) / % від загальної кількості навч. годин на рік			
		<i>Предмет, назва теми</i>	<i>год.</i>	<i>стор.</i>	<i>% від загальної кіль-ті навч. годин на рік</i>
1	864	Я і Україна , «Твоя країна – Україна»	0,1	0,7	0,01
2	864	Я і Україна «Про права дитини» «Самий головний Закон» «Символи держави»	1	1 2 1	0,12
3	864	Я і Україна «Маленька Україна чи велика?» «Великий дім – держава, лад у ньому – закон» «Славетні Українці»	1 1 1	1 2,5 4	0,35
4	864	Я у світі , частина розділу «Людина в суспільстві»	7	25	0,81
Загалом, протягом 4 років здобуття початкової загальної освіти (3420 годин)			11,1	37,2	0,32
5	1080	Історія України «У сучасній Україні, або Україна незалежна»	1	5	0,09
6	1080	Всесвітня історія і історія України Частина розділу «Життя людей на території України за первісних часів»	3	14	0,28
7	1188	Історія України «Становлення української держа- ви в період з X по XIII століття»	36	192	3,03

Продовження таблиці 3

8	1188	Історія України «Становлення української держави в період з XVI по XVIII століття»	36	256	3,03
9	1188	Правознавство	36	206	3,03
Загалом, протягом 9 років здобуття базової загальної середньої освіти (9144 години)			123,1	710,2	1,35
10	1188	Правознавство	36	414	3,03
11	1188	Правознавство	36	389	3,03
		Людина і світ Розділи: «Права, свободи та відповідальність» «Громадянське суспільство» «Політичні інститути і процеси» «Демократія» «Засоби масової інформації» «Нація» «Полікультурність» «Україна і світ»	8 5 7 7 4 4 4 7	114	3,87
Загалом, протягом 11 років здобуття загальної середньої освіти (11520 год.)			241,1	1627,2	2,09

*Аналіз і розрахунки автора.

Очевидно, що школа – не єдиний чинник соціалізації особистості, її становлення й розвитку, формування особистісних якостей, потреби й навичок суспільно-політичної активності. Разом з тим, школа – сутнісно перший у житті людини і вкрай дієвий державний інститут виховання, соціалізації, навчання й научіння (як процесу й результату надбання індивідуального досвіду) молодого громадянина, формування основ його політичної свідомості й політичної культури.

Актуальну інформацію про політичні й суспільні події громадяни отримують переважно зі ЗМІ. Результати опитування соціологічної служби Research & Branding Group свідчать про те,

що в основному інформацію політичного характеру вони отримують із загальнонаціональних каналів телебачення (86%), через Інтернет (34%), за посередництва соціальних мереж (19%), а також – у спілкуванні з родичами та знайомими (табл. 4).

Таблиця 4

**Джерела отримання політичної інформації
та довіра до них українських громадян***

Джерело політичної інформації	Отримання політичної інформації, %	Довіра до джерела інформації, %
Загальнонаціональні канали ТБ	86	42
Українські Інтернет-ЗМІ	34	19
Родичі й знайомі	33	12
Соціальні мережі	19	9
Чутки	19	3
Місьцеве ТБ	19	6
Місьцеві друковані ЗМІ	14	4
Колеги на роботі	13	3
Місьцеве радіо	9	3
Загальнонаціональні друковані ЗМІ	9	3
Інше	28	7
Нікому не довіряю	–	31

* Складено автором за ²⁴.

Звертає на себе увагу показник довіри до інформації ЗМІ. Третина опитаних (31%), відповідаючи на питання довіри до джерел отримання політичної інформації, вибрала відповідь «Нікому не довіряю». З огляду на сучасний загальний рівень політичної освіти, сумнівним й малодостовірним убачається інформованість таких джерел, як «Чутки», «Родичі й знайомі», «Колеги на роботі» тощо. Саме тому широка роз'яснювальна

²⁴ Research & Branding Group. Источники информации в жизни украинцев. URL: <http://rb.com.ua/rus/projects/omnibus/9165/>

робота органів влади й ЗМІ мають стати суттєвим чинником підвищення рівня політичної культури й освіти, їх формування на раціональних засадах.

Міфологічна складова політичної свідомості. Очевидно, що розмежувати політичні й інші форми свідомості практично неможливо. Політичне мислення – складова свідомих і несвідомих частин картини світу людини, її системи цінностей, політичних установок, настроїв, стереотипів, іміджів та інших компонентів політичного досвіду. Політика і політична діяльність ніколи не ґрунтувалися виключно на засадах раціональності. Як свідчить аналіз наукових джерел, переважних тенденцій у тлумаченні результатів соціологічних досліджень та статистичних даних, досі недооціненою, але актуальною залишається проблема виявлення та врахування в практичній діяльності не завжди очевидних, «прихованих» чинників, які опосередковано, через формування відповідних ціннісних уявлень впливають на визначення напрямів суспільного розвитку та на його динаміку. До цих «прихованих» чинників варто віднести передусім посилення ірраціоналізації масової свідомості, її впливу на формування суспільних цінностей, на мотиваційно-сміслову сферу суспільства. У цьому контексті варто враховувати вплив на ціннісно-творчу сферу особистості й суспільної свідомості сучасного соціального-політичного міфу.

Дійсно, «раціоналізм» сучасності (багато в чому) ґрунтується на ірраціональних началах і, парадоксальним чином, – визначається ними. Навіть більше – ірраціональні виміри дійсності набувають нових форм, набувають нового дихання. Лежать вони передусім у площині масової свідомості, в особливостях світосприйняття й ціннісного виміру сьогодення. Як зазначав М. Еліаде, міфологічне мислення може залишити позаду свої колишні форми й адаптуватися до нової культурної моди, не зникаючи остаточно²⁵. Нині міфи з'являються знову, змінюючи при цьому свою форму, пристосовуючись до нових реалій соціально-політичного розвитку, нових цілей, але зберігаючи свій універсалізм, удоско-

---

²⁵ Элиаде М. Аспекты мифа / пер. с фран. В. Большакова. Москва : Академический Проект, Парадигма, 2005. С. 11.

налюючи зміст, механізми та функції. Під впливом сучасних трансформацій, змін, що торкнулися практично всіх сфер життєдіяльності людини, «модернізується» сутність міфу, відбувається його посилення (більшою мірою, ніж раніше) – як не парадоксально – саме завдяки взаємодії з раціональним.

Спосіб мислення сучасної людини переживає своєрідний ренесанс міфологізації. Його ознаками є не лише зростання попиту на пророцтва, гороскопи, ворожок і знахарів. Чи не основною ознакою сучасного стану масової свідомості є посилення віри в «героя» на тлі відчуття небезпеки, відчаю, відсутності чіткого вектора розвитку суспільства, орієнтирів власного життєвого планування.

Своєрідною ілюстрацією цієї тези можуть бути результати моніторингового дослідження*, яке проводиться впродовж кількох років Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно зі соціологічною службою Центру Разумкова²⁶ (табл. 5).

Таблиця 5

Чи вірите Ви в успіх реформ в Україні?

	<i>Липень 2015</i>	<i>Травень 2016</i>	<i>Жовтень 2017</i>	<i>Травень 2018</i>	<i>Червень 2019</i>
Так, я в цьому впевнений	4,8	5,1	5,5	5,4	16,5
Загалом вірю, хоча є сумніви	25,6	23,8	21,6	29,3	43,8
Загалом не вірю, проте якась частка надії ще є	32,2	37,1	26,9	37,6	23,2
Ні, зовсім не вірю в успіх	30,3	28,1	39,7	22,9	10,6
Важко сказати	7,1	5,9	6,3	4,8	5,9

* Загальнонаціональне опитування було проведене Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно зі соціологічною службою Центру Разумкова з 13 по 20 червня 2019 р. в усіх регіонах України за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей. Опитано 2017 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%.

²⁶ Реформи в Україні: громадська думка населення. URL: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/reformy-v-ukraini-gromadska-dumka-naseleння>

Результати опитування засвідчили, що в червні 2019 р., у порівнянні з травнем 2018-го, втричі (з 5,4% до 16,5%) зросла кількість оптимістів – переконаних в успіхах реформ в Україні. Очевидно, це пояснюється результатами президентських виборів 2019 р., адже жодних суттєвих змін соціально-економічного чи реформаторського характеру протягом цього періоду не відбулося.

Співмірний з нинішнім рівень оптимізму був лише після президентських виборів 2005 р.²⁷ (табл. 6).

Таблиця 6

Які почуття виникають у Вас, коли Ви думаєте про майбутнє України? *

	2005	2010	2013	2014	2015	2018	2019	2020
Оптимізм	33,8	28,3	14,1	24,7	19	28,1	37,9	31,2
Байдужість	2,7	2	4,8	1,7	3	3,6	3,2	4,3
Радість	11,7	5,1	1,4	4,8	1	5,0	6,6	4,2
Безвихідь	6,1	6,2	17,8	8,7	17	8,6	5,9	13,6
Упевненість	19,5	14,7	5,1	11,8	5	11,8	18,2	7,6
Розгубленість	10,5	12,1	17,1	17,4	18	14,1	12,6	18,4
Задоволеність	9,2	5,4	1,7	5,0	1	2,2	2,9	1,6
Песимізм	2,8	4	11,4	5,2	9	5,3	5,5	8,2
Надія	61,2	58,8	32,1	48,6	39	51,8	55,8	43,1
Тривога	24,4	26,4	30,9	39,9	39	32,7	25,8	27,7
Інтерес	21,5	20,2	11,9	15,0	5	9,3	12,6	9,0
Страх	8,1	12,9	22,0	18,2	15	8,3	7,8	8,6
Інше	0,5	1,2	0,4	0,1	1	1,6	1,1	0,7
Важко відповісти	7,1	8,7	11,0	7,8	1	4,8	4,3	3,2

* Кількість відповідей не обмежувалася.

²⁷ Рекордна кількість українців вважає, що країна рухається у правильному напрямку. URL: <https://dif.org.ua/article/rekordna-kilkist-ukraintsiv-vvazhae-shcho-kraina-rukhaetsya-u-pravilnomu-napryamku>

У табл. 7 наведені результати соціологічних досліджень Центру Разумкова за період 2013–2020 рр. Соціологи цікавилися оцінкою розвитку подій в Україні: «Як Ви вважаєте, події в Україні розвиваються у правильному чи неправильному напрямі?». Об'єктивна безпідставність позитивних оцінок одразу після виборів нового президента («героя») досить стрімко набувала протилежності. Після подій Євромайдану й обрання Президентом України П. Порошенка протягом року більше ніж вдвічі зменшилася кількість тих, хто позитивно оцінював розвиток подій в Україні (32,3% і 14,3%, відповідно). Наприкінці ж його каденції відсоток тих, хто негативно оцінював розвиток подій, збільшився вдвічі – з 40,7% до 78% і перевищував показники «домайданівського» жовтня 2013 р. (65,4%). В три з лишком рази зменшилися позитивні оцінки респондентами ситуації в Україні протягом року президентства В. Зеленського (вересень 2019 – листопад 2020 рр.)

Очевидно, що вплив архаїко-міфологічного образу «героя» (який прийде й здолає усіх «ворогів», розв'яже наявні проблеми) притаманний українському електорату. З вірою у позитивні зміни й сподівання на «нарешті» правильність вибору пов'язували виборці з кожними президентськими виборами останніх років. Для підтвердження цієї тези звернімося до результатів соціологічних досліджень упродовж попередніх років (у частині відповідей на питання стосовно оцінки шляхів розвитку держави). Наведені у табл. 7 результати свідчать, що рівень позитивних оцінок стрімко зростав після президентських виборів (2005 р., 2010 р., 2014 р., 2019 р.) і досягав своїх мінімальних показників перед наступними виборами.

Звернімо увагу й на стрімке падіння рівня позитивних оцінок респондентами розвитку країни протягом одного року після обрання нового Президента України. У вересні 2019 р. кількість оптимістично налаштованих респондентів утричі перевищувала кількість тих, хто вважав, що Україна рухається у неправильному напрямі, в листопаді 2020 р. – маємо зворотний результат.

Таблиця 7

Якщо говорити в цілому, як Ви вважаєте, події в Україні розвиваються у правильному чи неправильному напрямі? (2013–2020 рр.) *

	Жовтень 2013	Березень 2014	Травень 2015	Листопад 2016	Листопад 2018	Вересень 2019	Жовтень 2019	Листопад 2019	Лютий 2020	Червень 2020	Грудень 2020
У правильному напрямі	15,4	32,3	14,3	17,4	12,0	57,0	45,0	37,5	25,4	18,8	16,5
У неправильному напрямі	65,4	40,7	67,6	66,8	78,0	17,0	28,7	35,4	53,0	61,3	66,8
Важко відповісти / не відповіли	19,2	27,0	18,1	15,9	10,0	26,0	26,4	27,0	21,6	19,8	16,6

*Складено автором за ^{28; 29; 30; 31; 32}.

²⁸ Події в Україні розвиваються у правильному чи неправильному напрямі? (динаміка 2004–2016 рр.). URL: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=66

²⁹ Моніторинг електоральних настроїв українців. Листопад 2018. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_3ua_monitoring_112018_press.pdf

³⁰ Реформи в Україні: громадська думка населення. URL: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/reformy-v-ukraini-gromadska-dumka-naselennia>

³¹ За два місяці кількість українців, які вірують у правильний шлях Зеленського і Ко, зменшилася на 20%. URL: <https://www.depo.ua/ukr/politics/za-dva-misyatsi-kilkist-ukraintsiv-yaki-viruyut-u-pravilniy-shlyakh-zelenskogo-i-ko-zmenshilasya-na-20-201911111061108>

³² Україна-2020: невиправдані очікування, неочікувані виклики. Підсумки року у дзеркалі громадської думки (грудень 2020 р.). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/ukraina2020-nevypravdani-ochikuvannia-neochikuvani-vyklyky-pidsumky-roku-u-dzerkali-gromadskoj-dumky-gruden-2020r>.

З образом «героя-переможця» виборці здебільшого пов'язують свої сподівання на швидкі й позитивні зміни. У червні 2019 р. соціологи запитали респондентів: «На кого Ви покладаєте головні сподівання, хто може стати рушієм здійснення в Україні необхідних реформ?» (було запропоновано дати не більше п'яти варіантів відповідей). У табл. 8 наведені результати цього опитування.

Таблиця 8

На кого Ви покладаєте головні сподівання, хто може стати рушієм здійснення в Україні необхідних реформ? (%)

1.	Новообраний президент Володимир Зеленський	61,5
2.	Майбутня Верховна Рада, що буде обрана на виборах	45,8
3.	Майбутній уряд	42,5
4.	Населення	23,9
5.	Громадські організації, волонтери	21,5
6.	Влада на місцях	16,9
7.	Вчені, науковці	11,4
8.	Правоохоронні органи (прокуратура, суди, поліція)	8,0
9.	Країни Заходу	7,3
10.	Міжнародний валютний фонд, Світовий банк	6,8
11.	Олігархи	3,2
12.	Інші	1,8
13.	Бюрократія, чиновники	0,9
14.	Росія	0,3
	Важко сказати	5,7

* Складено автором за ³³. Здійснено ранжування за змістовними показниками.

³³ Реформи в Україні: громадська думка населення. Загальнонаціональне опитування було проведене Фондом «Демократичні ініціативи» імені Льва Кучеріва спільно зі соціологічною службою Центру Разумкова з 13 по 20 червня 2019 р. в усіх регіонах України за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей. Опитано 2017 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%. URL: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/reformy-v-ukraini-gromadska-dumka-naseleння>

Більшість опитаних (61,5%) у здійсненні позитивних змін покладається на новообраного Президента України. «Адресуючи» свої сподівання В. Зеленському, громадяни мало розраховують на реалізацію позитивних змін місцевою владою (16,9%), а також – правоохоронними органами (зокрема, судовою владою). При цьому, зауважимо, що лише кожний четвертий респондент (23,9%) пов'язує успіх реформ із власною участю у цьому процесі.

Міфотворення стало складовою добре відпрацьованої технології маніпулювання масовою свідомістю. «Перед нами постав міф нового типу – міф повністю раціоналізований. Нашому ХХ століттю – великій епосі технічної цивілізації – призначено було створити й нову техніку міфу, оскільки міфи можуть створюватися точно так само й відповідно до тих самих правил, як і будь-яка інша сучасна зброя, будь то кулемети чи літаки. Це новий момент, що має принципове значення. Він змінить усе наше соціальне життя»³⁴. Це, на перший погляд, парадоксальне твердження Е. Кассіра є справедливим передусім з огляду на процеси «технологізації» міфу, з огляду на ту мотиваційно-сміслову роль, яку насправді відіграє міф у процесах життєдіяльності, на його незриму присутність практично у всіх її сферах. Коли сувора реальність розвіює довіру до держави, влади, політичних партій, коли зростає соціальна напруга в суспільстві, коли торується зневіра в ефективність організації суспільства виключно на раціональних засадах, – виникають найсприятливіші умови для посилення міфологічної складової соціально-політичної сфери. Міфологізується саме поняття «політика», явища і процеси, що у масовій свідомості пов'язуються з нею.

Нині Україні доводиться одночасно вирішувати комплекс завдань минулого, сьогодення і майбутнього. Очевидно, що без спрямованого на суспільну консолідацію позитивно конотованого національного міфу вкрай важко реалізувати державницький потенціал. У період соціокультурної кризи на тлі посилення суспільної аномії, наростання відчуття невпевненості в майбутньому,

---

³⁴ Кассирер Э. Техника современных политических мифов. Вестник Московского ун-та. Сер. 7. Философия. 1990. № 2. С. 154.

залежності від зовнішніх обставин активізуються архаїчні нашарування масової свідомості, що сприяє міфологізації суспільно-політичної сфери суспільства. За цих умов раціональне й ірраціональне, суб'єктивне й об'єктивне поєднуються в конкретно-чуттєвому мисленневому образі, причинно-наслідкові зв'язки ігноруються, дійсність символізується, посилюється емоційне її сприйняття³⁵.

Не без «допомоги» політиків і політичних технологів – найактивніших міфотворців – масовою свідомістю міф сприймається переважно як негативне явище: часто використовується як синонім «неправди», «обману», «невірогідності», «омани», «фальші» тощо. Насправді ж міф, зокрема (а можливо, й передусім) політичний, виконує вкрай важливу функцію забезпечення цілісності світогляду, досягнення світоглядного консенсусу різних соціальних груп, а в кризових умовах, в умовах ціннісної невизначеності – стає своєрідним захисним механізмом соціуму. Навіть карбуючи міф наведеними вище синонімами, їх автори (почасти несвідомо) використовують для аргументації інші міфи. Очевидно, тому, що жодна злагоджена побудова світосприйняття неможлива без них.

Політичний міф стає своєрідним засобом конструювання політичної реальності, побудови відповідної ціннісної системи. Адже одна з ключових функцій міфу полягає в тому, що він (міф) для розв'язання будь-якої проблеми завжди «пропонує» несуперечливу конструкцію, полегшує сприйняття закладених сенсів. Серед новітніх політичних міфів – і міф «громадянського суспільства». Завдяки передусім ЗМІ та чималій увазі до проявів високих прикладів громадянської активності, висвітленню «несуперечливості» цього конструкту громадянське суспільство набуває ознак досконалості.

Використання вже наявних (наприклад, «європейського») і сприйнятих суспільством нових міфів потребує їх посилення раціональними, практичними складовими. У такому разі міф стає

---

³⁵ Васютинський В. О. Психологічні виміри спільноти : монографія. Київ : Золоті ворота, 2010. 120 с.

ефективним засобом досягнення цілей. При цьому він виконує важливу соціальну функцію – створює колективну ідентичність членів суспільства. Завдяки цьому соціум як спільнота набуває своєї безперервності (тотожності, гомогенності).

У сприйнятті й прийнятті соціально-політичного міфу як підстави суспільних/політичних/соціальних рішень і дій превалює фактор віри у тому сенсі, що для повної та адекватної реалізації програми необхідно вірити в її успішність. Віра в реалізацію, доцільність, правильність реформ, наміченого курсу супроводжувала всі великі (як у позитивному, так й у негативному сенсі) перетворення.

Суспільству об'єктивно потрібні орієнтири у вигляді міфів, які б визначали подальший складний перебіг подій, консолідували суспільство, створювали відчуття впевненості й частково знімали соціальну напругу. Державотворчі процеси і їх спрямованість багато в чому залежатимуть від наявності позитивного державницького політичного міфу, побудованого на чинниках політичної культури – об'єднаних ідеях, стійких взаємних очікуваннях, та на принципах ефективного політичного управління.

Електоральна поведінка як відображення політичної культури та ситуативних факторів. Політична культура, її рівень та результативність виявляється через політичну поведінку. Для політичної науки методологічно важливим є усвідомлення сув'язності поведінки, як зовнішнього спостережуваного акту з його мотиваційно-смысловими основами. З одного боку, поведінка, на відміну від психіки, є доступною для безпосереднього спостереження й оцінки її актуальних проявів (у цьому сенсі, поведінка стала предметом емпіричних, зокрема – соціологічних досліджень). З іншого боку, поведінка є процесом і результатом динаміки психофізіологічних та соціально-психологічних характеристик, складної сукупності смислів, мотивів, установок, ціннісних орієнтацій, переконань, комплексу спонування (стримування) дії тощо.

Політична поведінка є цілісністю поєднання її спонукальних (мотивації політичної дії) і результативних аспектів. У цій цілісності тісно взаємопов'язаними й взаємозумовленими є загальне й

окреме, закономірне й випадкове, формально-нормативне й індивідуально-ціннісне, прагматичне й ірраціональне, доцільне й емоційне тощо. Тобто, як і будь-яка соціальна дія, поведінка політичних суб'єктів полягає не лише у проявах політичної активності, а й у причинах, які спонукають людей до тих чи тих політичних дій, їх осмислення, прийняття політичних рішень, їх реалізацію через формування й зміну політичних інститутів, вплив на політичні процеси тощо.

Як сукупність «різноманітних реакцій людини на політичну дійсність, ... внутрішні рефлексії (думки, сприйняття, установки, переконання тощо) ... і практичні дії щодо неї»³⁶ політична поведінка (чи не найяскравішим чином) виявляється в процесі електорального вибору. Саме цей вид політичної поведінки є інтегральною характеристикою політичної культури й похідною її рівня.

У контексті нашого дослідження, спробуємо проаналізувати політико-психологічну складову політичної культури громадян на прикладі президентських виборів в Україні з урахуванням актуальних електоральних подій. Як свідчать дані Центральної виборчої комісії України, саме вибори Президента України, у порівнянні з парламентськими й, тим паче, місцевими виборами, привертають найбільшу увагу виборців. Показник явки на президентські вибори сягає 60–80% від загальної кількості виборців, занесених до списків для голосування (табл. 9).

Електоральний вибір – це завжди поєднання когнітивних, емоційних, раціональних, міфологічних, ціннісних, смислових, орієнтаційних, поведінкових, свідомих і несвідомих складових політичної культури. Очевидно, жодні президентські (як і загалом – жодні) вибори в Україні не відбувалися без маніпуляцій, використання неправдивої інформації, емоційних впливів. Разом з тим, на нашу думку, саме вибори 2019 р. були яскравим свідченням протистояння раціонального й емоційного чинників політичної культури виборців. Адже очевидним є те, що підґрунтям результатів електорального вибору–2019 були не

---

³⁶ Постригань Г. Поведінка політична. Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ : Парламентське вид-во, 2011. С. 561.

стільки соціально-політичні, скільки – соціально-психологічні складові. Серед них – протест, як ненасильницька форма реакції на суспільну ситуацію, й емоційно-чуттєвий чинник – як індикатор ставлення до ситуації та подій, які існують тільки у вигляді ідеї про очікувані чи уявні ситуації. Протест є раціоналізованим, опосередкованим і узагальненим відображенням дійсності. Натомість емоція – суб’єктивним оцінювальним ставленням до наявних або уявних (можливих) ситуацій і подій.

Таблиця 9

Президентські вибори в Україні 1991–2019 рр.*

Президентські вибори	Кількість кандидатів у першому турі виборів	Явка виборців у першому турі виборів, %	Явка виборців у другому турі виборів, %	Відсоток голосів, отриманих переможцем виборів, до загальної кількості виборців, занесених до списків для голосування, %
1991	6	84,18	вибори відбулися в один тур	51,84
1994	7	70,40	71,60	37,25
1999	13	70,15	74,87	42,32
2004	24	74,54	81,12 77,28 (повторний другий тур)	40,18
2010	18	66,76	69,15	33,68
2014	21	59,48	вибори відбулися в один тур	32,74
2019	39	62,88	61,42	44,98

*Складено автором за ³⁷, ³⁸.

³⁷ Офіційний сайт Центральної виборчої комісії України. URL: <https://www.cvk.gov.ua/>

³⁸ Позачергові вибори Президента України 26 жовтня 2014 року: Інформаційно-аналітичне видання / М. В. Охендовський, А. Й. Магера, Ж. І. Усенко-Чорна та ін. Київ : ВАІТЕ, 2016. С. 205–206.

Чому в боротьбі раціонального та емоційного частіше перемагають емоції? Відповідь на це питання, очевидно, потребує детальнішого аналізу з огляду на предмет нашого дослідження.

Раціоналізм і емоції перебувають переважно в різних пізнавальних «площинах». Безумовно, процеси раціонального й емоційного пізнання є сув'язними, але коли йдеться про їх поділ – йдеться про домінування одних над іншими. Раціональність своєю основою має процеси когнітивного розвитку – зростання розумових, інтелектуальних здібностей (за Ж. Піаже), здатність розуміти, пізнавати, запам'ятовувати, вивчати, усвідомлювати, сприймати й переробляти зовнішню інформацію, є невіддільною складовою процесу мислення, протікає в поняттях, думках і висновках. Емоційно-чуттєва ж форма пізнання – сенсуалізована *³⁹, позараціональна. Це пізнання, яке здійснюється за допомогою відчуття й уявлення. Людина пізнає світ не лише через зростання розумових здібностей, але й через почуття, які, своєю чергою, є складовою емоційного аспекту пізнавальної сфери життя. Почуттями визначається характер емоцій – позитивний або негативний (радість/гнів, сміх/смуток, вітха/розпач, любов/ненависть тощо). Й хоча почуття мають об'єктну спрямованість, оскільки виникають стосовно когось або чогось, (а не в цілому до ситуації), вони визначають якість емоцій стосовно тієї чи іншої ситуації або події.

Варто зауважити, що, на відміну від інтелектуального й розумового, емоційний розвиток людини має тривалішу історію. Людина вже народжується з певними (первинними) емоційними реакціями, що пов'язані з безумовно-рефлекторною діяльністю (як прояв потреб у самозбереженні). Вторинні емоції у людини формуються внаслідок її соціальності та усвідомлення власного «Я». І лише згодом, під впливом соціалізації, вони виявляються у

---

* Сенсуалізм (від фр. *sensualisme*, лат. *sensus* – сприйняття, почуття, відчуття) – напрям у теорії пізнання, згідно з яким відчуття й сприйняття є основною й головною формою достовірного пізнання. Виступає прямою протилежністю раціоналізму.

³⁹ Сенсуалізм. Релігія і релігієзнавство. URL: <https://tureligious.com.ua/sensualizm/>

вигляді емоційних реакцій, станів або стосунків. Дослідження Р. Вудвортса, Г. Шлосберга, Дж. Грей, Н. Данілової, Ю. Панфілової та ін. довели, що в чуттєвій сфері особистості переважають негативні емоції – їх утричі більше, аніж емоцій позитивних^{40, 41}. Очевидно, що люди воліють позитивних емоцій⁴². Й, оскільки оцінка реальної ситуації не завжди приводить до них, людина прагне до відновлення емоційного балансу поза реального й раціонального.

Так, сприйняття виборцями кандидатів другого туру президентських виборів лежало в різних когнітивних та емоційно-чуттєвих «вимірах». В. Зеленський панував у несуперечливій сфері уявного, можливого, бажаного. (Ця сфера віртуального позбавлена необхідності в деталізації плану діяльності задля досягнення мети й оперує «бажаним» як «наявним»). П. Порошенко – у сповненій суперечностей, нерозв'язаних проблем, турбот, тривог і побоювань – сфері реального. Уявне – завжди яскраве, піддається моделюванню – його можна доповнити, додумати, домріяти. Реальність – буденна й прозаїчна, вимагає аналізу проблем, виважених рішень, необхідності урахування можливостей, наявних засобів їх (цих проблем) подолання. Тож, розчарування, зневіра виборців у здатність політиків до кардинальних і позитивних змін, з одного боку, й позараціональне (хоча й природне) прагнення позитивних емоцій – з іншого, створили своєрідне тло виборчої кампанії–2019.

Результати соціологічних досліджень⁴³ засвідчили, що основними мотивами більшості виборців під час голосування на президентських виборах було прагнення радикального оновлення влади (55% опитаних). Крім того, до вагомих чинників

---

⁴⁰ Данилова Н. Н. Психофизиология: Учебник для вузов. Москва : Аспект Пресс, 2012. С. 212–213.

⁴¹ Панфилова Ю. Страх, гнев, печаль и радость. Москва : Издательские решения, 2016. 140 с.

⁴² Тетиор А. Эмоциональная сфера человека: преобладание негативных эмоций. Евразийский Союз Ученых. 2015. № 2 (11). С. 78–81.

⁴³ Прес-реліз Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва «Сто днів Президента Володимира Зеленського». Український кризовий медіа-центр. Київ, 28 серпня 2019 р.

респонденти віднесли небажання, щоб президентом залишався П. Порошенко (39%), а також те, що В. Зеленський є «новим обличчям» і не був викритий у корупції чи інших подібних діях (34%). Порівняльний аналіз результатів відповідей респондентів-прихильників В. Зеленського й оцінки виборців-прихильників П. Порошенка виявив суттєві розбіжності електоральних мотивів. Прихильники В. Зеленського вважають основним мотивом свого вибору прагнення радикального оновлення влади (69%), а от прихильники П. Порошенка певні (35,5%), що високий результат В. Зеленського зумовлений тим, що виборці керувалися емоціями, а не розумом й тим, що ототожнювали переможця виборчої кампанії з героєм фільму «Слуга народу». Дійсно, результати опитування засвідчили популярність цього серіалу серед глядачів. Ще до початку виборчої кампанії серіал «Слуга народу» дивилися 50% (найбільше глядачів цього серіалу було серед виборців В. Зеленського (64%), найменше – Ю. Бойка (35%). Крім того, 85% респондентів були глядачами телевізійних програм студії «Квартал–95». Водночас лише 5,2% виборців В. Зеленського визнають прямий вплив на їх електоральний вибір цього телевізійного серіалу⁴³. Попри все, яскравий, емоційно-позитивний телевізійний продукт студії «Квартал–95» став одним із чинників електорального вибору.

У вітчизняному експертному середовищі поширеним стало поняття «карнавалізація політики», як означення практики опосередкованого використання розважальних телевізійних програм та шоу у здійсненні політики, зокрема, маніпулятивного впливу під час передвиборчого процесу. Карнавал (за М. Бахтінім) – «це видовище без рампи й без поділу на виконавців і глядачів. У карнавалі всі активні учасники... Карнавал не спостерігають і, строго кажучи, навіть не розігрують, а живуть в ньому, живуть за його законами, поки ці закони діють»⁴⁴. Карнавал це – форма звільнення від усіляких догм і норм, колективне явище: «... під час карнавалу індивід відчуває себе невідривною частиною колективу,

---

⁴⁴ Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского. Издание 4-е. Москва : Советская Россия. 1979. С. 71.

членом масового народного тіла». Світ карнавалу, зазначав М. Бахтін, не є еквівалентом просто «смішного», це якийсь світ «навпаки», вихід з повсякденної реальності⁴⁵.

Телебачення залишається найвпливовішим джерелом передвборчої інформації й, відповідно, – впливу на виборців. Підтверджують це й результати соціологічних досліджень. На пряме запитання «Які джерела були для Вас основними під час виборчої кампанії?»⁴⁶ респонденти дали такі відповіді (див. табл. 10). При цьому, як свідчать результати опитування, серед телевізійних каналів, яким найбільше довіряли під час виборчої кампанії, респонденти вказали на канал «1+1» (41,6%), «Інтер» (32%), «Україна» (20%).

Таблиця 10

**Які джерела були для Вас основними
під час виборчої кампанії?**

(%, респонденти могли вибрати кілька варіантів відповідей)

Телебачення	72,3
Інтернет-сайти	35,8
Соціальні мережі	26,5
Друзі, знайомі	19,2
Газети, журнали	10,0
Радіо	6,0
Особисті зустрічі з кандидатами	2,3
Інше	1,1

Серед прихильників В. Зеленського телевізійних глядачів каналу «1+1» було (51.2%), а П. Порошенка – 37,1%. Водночас прихильники П. Порошенка більше (у порівнянні з виборцями В. Зеленського) приділяли уваги телевізійним каналам «Прямий» і

⁴⁵ Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса. URL: http://www.bimbad.ru/docs/bakhtin_rablai.pdf

⁴⁶ Прес-реліз Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва «Сто днів Президента Володимира Зеленського». Український кризовий медіа-центр. Київ, 28 серпня 2019 р.

«5 канал» (відповідно, 23,9% проти 2,2% та 26,9% проти 3,1%). Тобто, ми можемо дійти висновку про наявність пріоритету одних телевізійних джерел над іншими залежно від електоральних уподобань виборців.

Результати дослідження, здійсненого Центром «Социс»⁴⁷, засвідчили безперечне лідерство серед усіх телевізійних каналів України каналу «1+1». Згідно з результатами дослідження частка українців, які довіряли новинам на каналі «1+1», становили 45,2%, що значно перевищувало показники інших телеканалів. Про високий рівень довіри свідчать і показники телеперегляду програм інформаційного блоку. За результатами аналізу перших 10 тижнів 2019 р.⁴⁸ середньодобове охоплення аудиторії телеканалу «1+1» становило близько 12,5 млн глядачів. Цей показник виявився найвищим серед усіх вітчизняних телеканалів. Найпопулярнішими програмами українського телебачення також виявилася продукція студії «1+1»: політичне шоу «Право на владу» (охоплення аудиторії у 2019 р. становило від 14,2% до 21,1%) та програма журналістських розслідувань «Гроші» (охоплення телеаудиторії – від 10,1% до 12,8%). Згідно з показниками телеперегляду, «Телевізійна студія новин» (ТСН) телеканалу «1+1» була найрейтинговішою програмою новин на українському телебаченні. Загальне охоплення всіх випусків ТСН за перші 10 тижнів минулого року перевищило 27 млн глядачів – це понад 80% телевізійної аудиторії*. Тобто, основним джерелом отримання інформації під час виборчої кампанії було телебачення (72,3%), серед телевізійних каналів, яким виборці найбільше довіряли –

---

⁴⁷ Українці найбільше довіряють новинам на каналі «1+1». Результати соціальних досліджень. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/ukrayinci-naybilshe-doviruyaut-novinam-na-kanali-1-1-rezultati-socialnih-doslidzhen-1312140.html>.

⁴⁸ Рейтинги телеканалів II квартал 2019 року. Панельне дослідження телевізійної аудиторії. URL: <https://www.nrada.gov.ua/wp-content/uploads/2019/09/ІТК-II-kv.-2019-r.pdf>

* Загальнонаціональне соціологічне опитування проведене Центром соціальних та маркетингових досліджень «Социс» з 5 по 10 березня 2019 р. У ньому взяли участь 2000 респондентів в усіх регіонах України (без врахування населення АР Крим та окупованих територій Донецької та Луганської областей).

канал «1+1» (41,6%), серед новинних програм лідером за переглядами була ТСН (80% аудиторії).

Яким же був зміст новин ТСН? Ми провели контент-аналіз⁴⁹ вечірніх випусків цієї інформаційної програми протягом «передвиборчого» березня 2019 р. (з 28 лютого по 30 березня). Отримані результати наведені в табл. 11.

Таблиця 11

Результати контент-аналізу телевізійних програм ТСН *

Зміст сюжетів новинних повідомлень	Середня кількість сюжетів одного випуску	Тривалість (% до загальної тривалості програми)
Надзвичайні ситуації. Жертви ДТП. Вибухи. Загибелі. Аварійний стан та руйнування будівель. Пожежі. Затоплення. Жертви й постраждали внаслідок природних катастроф. Хуліганство. Крадіжки. Кримінальні злочини. Самогубство. Жорстокість стосовно дітей. Булінг. Батьківська безвідповідальність. Смерть новонароджених. Прояви жорстокості стосовно тварин.	7,1	41,2
Соціальна несправедливість. Побутова невлаштованість. Проблеми з житлом. Складні умови життя, зокрема людей похилого віку. Бідність. Проблеми охорони здоров'я. Рівень цін на комунальні та інші послуги, харчові продукти та товари широкого вжитку. Проблеми з виплатою субсидій. Проблеми переселенців з ОРДЛО. Принизливе ставлення до людської гідності. Екологічні проблеми. Протестні акції в Україні.	3,2	15,8

⁴⁹ Шайгородський Ю. Ж. Медіапсихологічні чинники електорального вибору–2019. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін / відп. ред. О. В. Бабкіна. Вип. 28. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2020. С. 30–42.

Продовження таблиці 11

Події в зоні ООС. Сюжети, присвячені полоненим морякам ВМФ України, анексії території АР Крим.	2,5	9,6
Спорт, інформація про події у світі моди, автомобілебудування тощо. Інформація розважального характеру (карнавали, фестивалі, святкування, цікаві факти про події у різних галузях життєдіяльності в Україні й за кордоном). Національні традиції.	2,4	9,6
Прояви корупції, зокрема у ВПК, на митниці. Рейдерські захоплення. Зловживання посадовцями своїм владним становищем. Бездушне ставлення держави до потреб людей.	1,8	8,3
Інформація про перебіг президентської виборчої кампанії. Інформація про окремих кандидатів. Передвиборчі рейтинги.	1,8	7,0
Інформація про благодійні та інші проекти телеканалу «1+1».	0,7	3,6
Події за кордоном.	1,2	2,8
Сюжети й інформація про життя «селебріті». Прогноз погоди. Інші сюжети.	1,4	2,1

* Аналіз і розрахунки автора.

Як свідчить аналіз, новини студії «1+1» були переважно негативного змісту. Понад 80% часу й дві третини сюжетів програми присвячено висвітленню надзвичайних ситуацій, із людськими жертвами, криміналом, стихійними та рукотворними лихами, життєвими негараздами, хворобами, корупцією, бойовими діями та людськими втратами. Навіть інформація про благодійні проекти ТСН емоційно важко сприймаються глядачами, оскільки в них ідеться переважно про хворих і знедолених, про необхідність збору коштів на лікування, допомогу дітям з обмеженими можливостями тощо.

У цьому контексті важливим, на нашу думку, є визначення ролі емоцій та їх характеру, породжених когнітивними процесами (оцінкою, атрибуцією) в сприйнятті інформації. Британський

дослідник Е. Бойда, вказуючи на суб'єктивність цінності новин, доводить, що чим емоційнішою є телевізійна чи радіоновина, тим важливішою вона видається для реципієнта, тим більше впливає на життя, емоції й прибутки споживачів новин⁵⁰. На відміну від почуттів, емоції не мають об'єктної прив'язки: вони виникають не щодо когось чи чогось, а щодо ситуації в цілому. У зв'язку з цим емоції, на відміну від почуттів, не можуть бути амбівалентними.

Одна з найважливіших психологічних особливостей емоцій – здатність формуватися не лише стосовно наявних подій чи процесів, а й щодо ситуацій і подій, які реально в цей час можуть не відбуватися, є лише уявними чи очікуваними. Інша важлива особливість емоцій – їх здатність до узагальнення та особисту спрямованість. Візуалізація ж змісту (за допомогою телебачення) посилює емоційний вплив на людину, опосередковуючи та корегуючи сприйняття нею реальності. Емоції є факторами, що визначають не лише психологічний стан людини, але й сприйняття картини світу в цілому. Негативна інформація викликає негативні емоції – страх, тривогу, розпач, невдоволення, сум, жаль, розчарування, гнів, обурення, заздрість, ненависть, злість, розгубленість, сором, відразу тощо.

Страх – найсильніша людська емоція, оскільки в його основі – інстинкт самозбереження, й виникає як реакція на небезпеку, на загрозу реального або передбачуваного лиха. Як довів К. Ізард, страх мобілізує людину на реалізацію унікаючої поведінки⁵¹. Після невдалих спроб впливу на негативні обставини середовища (їх уникнення або ж – неможливості такого впливу з об'єктивних причин) у людини виникає особливий стан «набутої безпорадності»⁵².

Явище синдрому набутої безпорадності формується внаслідок нездатності впливати на події й контролювати їх, але які емоційно вразливі й сприймаються як особистісно спрямовані. Дослідники

---

⁵⁰ Бойд Е. Ефірна журналістика: технології виробництва ефірних новин / пер. з англ. О. О. Колот. Київ : Ін-т журналістики КНУ ім. Т. Шевченка. 2007. С. 83.

⁵¹ Ізард К. Страх и тревога. Психология эмоций. Санкт-Петербург : Питер. 2007. (Мастера психологии). С. 54.

⁵² Селигман М. Новая позитивная психология: Научный взгляд на счастье и смысл жизни / пер. с англ. Москва : Издательство «София», 2006. 368 с.

цього психологічного феномену відзначають, що поведінка людей під впливом факторів, що породжують цей синдром, характеризується пасивністю, відмовою від активних дій з подолання проблем, супроводжується втратою відчуття свободи та контролю, невірою у можливість змін, у власні сили, пригніченістю, безпорадністю тощо. Ці стани є маркерами набутої безпорадності й переносяться на інші ситуації, тобто генералізуються (Д. Хірто)⁵³. З одного боку, це вироблення своєрідного «імунітету» щодо поганих новин, з іншого, – вироблення «імунітету» до правди про явища й процеси, які відбуваються у суспільстві, відчуження від них.

Прагнення людини до «гармонізації» розбалансованого емоційного стану, компенсації негативних емоцій емоціями позитивними є психологічно виправданим. На тлі життєвих негараздів і проблем (сприйняття яких посилене телевізійними новинами, сповненими інформацією про катастрофи, жертви, людські смерті тощо) «компенсатором» негативних емоцій є телевізійні програми розважального гумористичного характеру. Навіть наявні проблеми у різних сферах життєдіяльності, зокрема політичної, – позитивно маркуються й забарвлюються, а шляхом спрощення й емоційної піднесеності – надають відчуття другорядності й легкості розв'язання, характеризуються переважанням оптимістичного настрою та позитивних емоційних станів. Негативні емоції, як свідчать дослідження⁵⁴, змушують увагу, оскільки людина зосереджується на визначальних (базових) явищах і процесах. Позитивні ж емоції – посилюють увагу, оскільки зосереджують її на абстрактній інформації й загальних принципах. Негативні емоції активують процес систематичної обробки інформації, сигналізують про небезпеку, нестабільність оточення, спонукають до ретельного обмірковування рішення. Позитивні ж – активують процес евристичної обробки інформації, посилюють відчуття

---

⁵³ Волкова О. В. Степень разработанности и история проблемы выученной беспомощности. Клиническая и медицинская психология: исследования, обучение, практика : электрон. науч. журн. 2013. № 1 (1). URL: <http://medpsy.ru/climp>

⁵⁴ Kolenda N. Emotional Marketing. URL: <https://www.nickkolenda.com/emotional-marketing/>

безпеки, захищеності в момент прийняття рішення. Крім того, «позитивні емоції підвищують ефективність роботи всіх психічних процесів людини. Увага, сприйняття, пам'ять, мислення, мотивація, воля активізуються під впливом цих емоцій»⁵⁵.

У контексті нашого дослідження особливостей електорального вибору доцільним є звернення до теорії когнітивного дисонансу Л. Фестінгера⁵⁶. Згідно з цією теорією негативні емоції виникають тоді, коли є розбіжності між очікуваними й дійсними результатами діяльності (когнітивний дисонанс). Разом з тим, здійснення очікувань призводить до позитивних емоцій. У цій теорії емоції розглядаються як основні мотиви відповідної поведінки людини, виникнення яких спричиняє дисонанс чи консонанс. Тобто, йдеться про безсумнівну сув'язність когнітивної та емоційної сфери. Водночас подолання когнітивного дисонансу електоратом, як засвідчили перебіг і результати виборчих кампаній 2019 р., відбулося не раціонально (через розуміння, виявлення причин та знаходження рішень, розв'язання проблем), а емоційно.

З урахуванням викладеного, поглянемо на результати здійсненого нами аналізу⁵⁷ телевізійного контенту студії «1+1» (упродовж дня – з 12:00 до 00:00 год.) протягом двох тижнів, що передували дню виборів Президента України 31 березня 2019 р. (табл. 12).

При цьому зауважимо, що у будні дні (понеділок – п'ятниця) телевізійний продукт студії «Квартал–95» транслювався в т.зв. «прайм-тайм». А у вихідні дні (субота та неділя), коли більшість глядачів не обмежені часом для перегляду телевізійних програм, – упродовж усього дня. Тобто, можемо констатувати, що опосередкований (а впродовж часу, що безпосередньо передував виборам, –

---

⁵⁵ Крюкова Е. А. Управление эмоциями как фактор эффективного менеджмента. 2015. DOI: 10.18334/tr.16.12.412

⁵⁶ Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса. Москва : Изд-во «Эксмо», 2018. 256 с.

⁵⁷ Шайгородський Ю. Ж. Медіапсихологічні чинники електорального вибору–2019. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін / відп. ред. О. В. Бабкіна. Вип. 28: збірник наукових праць. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2020. С. 30–42.

досить інтенсивний) вплив на виборців здійснювався за посередництва передусім телеканалу «1+1» (очевидно, цей вплив був суттєвим, з огляду на популярність каналу серед глядачів).

Таблиця 12

**Результати аналізу телевізійного контенту
програм студії «1+1»*
(15.03.2019 – 30.03.2019)**

Дата, день тижня	Трансляція телевізійного продукту студії «Квартал-95» (% до програм, що транслювалися протягом 12:00 – 00:00 год.)	Трансляція телевізійних програм за участю кандидата в Президенти України В. Зеленського (% до програм, що транслювалися протягом 12:00 – 00:00 год.)
15.03.2019, п'ятниця	29,1	19,1
16.03.2019, субота	45,7	44,0
17.03.2019, неділя	22,4	22,4
18.03.2019, понеділок	19,1	19,1
19.03.2019, вівторок	16,6	16,6
20.03.2019, середа	16,6	16,6
21.03.2019, четвер	14,9	14,5
22.03.2019, п'ятниця	29,7	20,8
23.03.2019, субота	42,9	41,5
24.03.2019, неділя	62,3	62,3
25.03.2019, понеділок	16,6	16,6
26.03.2019, вівторок	16,6	16,6
27.03.2019, середа	16,6	16,6
28.03.2019, четвер	9,7	9,7
29.03.2019, п'ятниця	72,6	71,2
30.03.2019, субота. «День тиші»	42,2	41,5

* Аналіз і розрахунки автора.

Привертає увагу й зміст контенту цього телеканалу в переддень виборів, у т.зв. «день тиші» – понад 70% часу з 12:00 до 00:00 год. студією «1+1» трансливалися розважальні програми за участю одного з кандидатів у Президенти України. Протягом «дня тиші» телевізійні програми за участю В. Зеленського становили понад 40% часу, а завершилася телепрограма «дня тиші» документальним фільмом, знятим телеканалом ВВС «Рейган», де сорокового президента США Р. Рейгана українською мовою озвучив кандидат у президенти В. Зеленський. «Актор, який став президентом. Президент, який поклав кінець холодній війні», – так було анонсовано трансляцію цього фільму студією «1+1»⁵⁸.

Отже, підсумовуючи, зазначимо, що уявлення людей про політику постійно змінюються, політичний світ урізноманітнюється та ускладнюється поведінковими, мотиваційними, технологічними особливостями, що позначається на динаміці зміни політичного режиму. Медіапсихологічний вплив на масову свідомість, зокрема на електоральний вибір, стає не лише важливим інструментом політичних технологій, своєрідною формою конструювання політичної реальності, але й предметом дослідження політики, свідомості людей, їх політичної культури, поведінки лідерів та еліт. Саме тому актуальними й перспективними видаються теоретичні обґрунтування й практична реалізація заходів, спрямованих на врівноваження сфер раціоналізації та міфологізації політичної свідомості й буття з метою підвищення рівня політичної культури, утвердження нової системи політичних цінностей.

Очевидно, що формування політичної культури, нової ціннісної системи, вироблення смислів і мотивів практичної діяльності людей не можливе без участі держави. Лише держава має у своєму арсеналі реальні важелі впливу на цей процес, починаючи зі збалансованого (у цьому контексті) формування бюджетних витрат, реформування системи освіти, науки, культури, забезпечення ефективності діяльності в інформаційній сфері,

---

⁵⁸ Документальний фільм ВВС «Рейган». Дивись на 1+1. URL: <https://1plus1.video/rejgan-rejgan>

створення дієвої системи заохочення та примусу тощо. Для реалізації цих завдань необхідні їх розроблення й координація зусиль з реалізації. Координації зусиль зі здійснення реформ у соціогуманітарній сфері суспільного розвитку потребують питання забезпечення прозорості та відкритості діяльності органів виконавчої влади, розвитку комунікації влади з громадськістю, з питань забезпечення захисту суспільної моралі, формування позитивного міжнародного іміджу України, з реалізації державної мовної політики, діяльності культурних товариств національних меншин України тощо.

За нинішніх умов посилюється вага тих інститутів, які впливають на рівень політичної культури та масову свідомість, пропонують відповідні моделі поведінки. Це передусім – аудіовізуальні (електронні) ЗМІ, оскільки їх вплив на масову свідомість є одним із найсуттєвіших факторів сучасної гібридної війни, загрози єдності країни й консолідації її громадян. Комітету Верховної Ради України з питань свободи слова необхідно ініціювати, а центральним органам виконавчої влади варто розробити та впровадити ефективну систему моніторингу інформаційного простору України, що є передумовою вироблення адекватного впливу на процес формування ціннісно-сміслових установок суспільства. Адже саме в межах цього простору здебільшого відбуваються процеси маніпуляції свідомістю, посилення агресивності, загострення політичного й міжетнічного протистояння. Предметом моніторингу та відповідної реакції мають стати випадки деструктивного впливу на свідомість, прояви агресивності, загострення політичного протистояння, міжетнічної та міжконфесійної ворожнечі. Доцільним було б залучення до розробки певних етичних норм і правил у цій сфері професійних об'єднань журналістів, працівників телебачення і радіо, впровадження системи внутрішнього моніторингу змісту й спрямованості інформаційних програм, запобігання поширенню неправдивої інформації.

Інформаційний, освітній, комунікативний, організаційно-політичний ресурси держави мають бути спрямовані на формування суспільно значущих цінностей, смислів, образів майбутнього в

контексті цивілізаційного вибору України. Комітету з питань освіти, науки та інновацій Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Національні й академії наук України, Міністерству освіти і науки України та інших центральних органів виконавчої влади необхідно сприяти всебічному розвитку політичної освіти та культури в Україні як передумови формування відкритого, дієвого й ефективного громадянського суспільства.

Міністерству освіти і науки України (із залученням інших центральних органів виконавчої влади) спільно з Комітетом з питань освіти, науки та інновацій Верховної Ради України, Національною академією наук України, громадськими об'єднаннями варто ініціювати розроблення цілісної програми (зорієнтованої на освоєння й удосконалення знань про політику впродовж усього життя) з розвитку політичної освіти як передумови формування відкритого, дієвого й ефективного громадянського суспільства. Міністерству освіти і науки України – розглянути доцільність запровадження обов'язкових програм і курсів з політології, основ держави та права в усіх закладах вищої освіти України, всіляко підтримувати заходи, спрямовані на формування політичної культури та освіти, розвитку критичного мислення.